

בולגריה – סקירה היסטורית קצרה

נתונים סטטיסטיים נכונים לראשית שנות האלפיים

- * **מיקומה בחצי האי הבלקני** : דרום-מזרח. גובלת : **במערב** עם סרביה ומקדוניה; **בצפון** עם רומניה **במזרח** – הים השחור ו**בדרום**, עם תורכיה ויוון.
- * **שטח המדינה כיום ומספר תושביה** – 111,000 קמ"ר; כ-7.5 מליון.
- * **הבירה** – סופיה – למעלה מ-1,500,000 נפש.
- * **המטבע** – לֶב (בימים אלה, \$1 = כ-1.5 לֶב).
- * **תל"ג לנפש** - כ-4000 \$ (בישראל – \$17,310).
- * **מבנה טופוגרפי** : הררי, במרכזה הרי הבלקן. בצפון – אגן נהר הדנובה. כ-35% משטחה מיוער.
- * **אוכלוסייה** : 86% - בולגרים-נוצרים; 9% - תורכים-מוסלמים; 4% - צוענים; 1% - אחרים.
- איחוד אירופה** – בולגריה הצטרפה רשמית לאיחוד אירופה ב-1.1.2007.

מבוא היסטורי

ניתן לחלק את תולדות בולגריה לארבע חטיבות עיקריות:

1. מייסוד הממלכה הראשונה (679/80 לספירה) עד לכיבוש העות'מאני (1398).
2. התקופה תחת השלטון העות'מאני – עד סוף המאה ה-19.
3. בולגריה העצמאית תחת השפעות זרות: גרמניה, ברה"מ – עד 1989.
4. ישות עצמאית לאחר פירוק הגוש הקומוניסטי.
5. ב-1.1.2007 צורפה בולגריה לאיחוד אירופה.

1. מהממלכה הראשונה עד לכיבוש העות'מאני

- * התהוות הלאומיות הבולגרית – תהליך ארוך שראשיתו מהמאה השביעית לספירה. שלושה רכיבים אתניים: פרוטו-בולגרים, סלבים ותרקים.
- * סיומו של התהליך של יצירת הלאום הבולגרי – ראשית המאה העשירית.
- * זירת ההתרחשויות הייתה בשלושה מוקדים גיאוגרפיים: דוברוג'ה, תרקיה ומקדוניה.
- * מי הם הפרוטו-בולגרים? שבטים נומאדיים שמוצאם בערבות המזרח, שהתיישבו על נהר הוולגה. סיבת הנדידה – מאבקים עם ממלכת הכוזרים.
- * המנהיג הראשון, חאן אֶסְפֶּרֶנְד (אִיסְפֶּרֶנְד), מייסד הממלכה שקבע את בירתו בפְּלִיֶסְקָה (680). מקור השם **בולגריה** – הר בסביבות העיר קזן בסביבת הוולגה - **בולגור**; יחסי האומה החדשה עם שכניה – הפגנים ועם ביזנטיה – מלחמות בלתי פוסקות, כיבושים ותבוסות.
- * תרומתם השונה של היסודות האתניים לעיצוב האומה הבולגרית: **הפרוטו-בולגרים** – רקע צבאי וכושר לחימה; **הסלבים** – השפה שהפכה לשפה המדוברת ו**התרקים** – השפעות תרבותיות מיוון.

הממלכה הראשונה – (1018-680)

- * קבלת הנצרות כדת המדינה (מחצית המאה התשיעית)
- * הכתב הקירילי כגורם מלכד ומסייע להפצת הנצרות קיריל ומתודיי.
- * חיזוק והתעצמות המדינה הבולגרית; התפשטות עד פֶּשֶט במערב וסלוניקי בדרום.
- * כיבוש ביזנטי וחיסול של הממלכה הבולגרית הראשונה (1018).

הממלכה הבולגרית השנייה – 1186 - 1398 – הבירה: טרנובו הגדולה .

- * **הישגים וכישלונות:** הרחבת האדמות שבשליטתה; צירוף עממים שונים אל האומה הבולגרית וקבלתם את הנצרות; שחרור מהכנסייה הלטינית ברומא וקבלת זו הביזנטית. המלכים החשובים בשלהי הממלכה: **אסן, קלויאן, איבן-אלכסנדר, בנו, איבן-שישמן ואחיו – איבן סטרצימיר.**
- * בימי שני האחים – החלה התפוררות הממלכה, חלוקתה ולבסוף נפילתה תחת הכיבוש העות'מאני – **קרב ניקופול (1396) וכיבוש וידין (1398)**, על-ידי הסלטאן באיזיד ה-I (1402-1389) – סופה של הממלכה הבולגרית השנייה.

2. השלטון העות'מאני

- כמה שאלות מרכזיות עלינו לברר:
- * האומנם זו הייתה תקופה של "כיבוש אפלי", "קטסטרופה לאומית" ו"שנים של עול ודיכוי"?
- ההיסטוריונים המודרניים כיום ממעיטים באופי הנגיבי הכולל של השלטון.
- * מה היה המצב היישות הבולגרית ערב הכיבוש, מבחינה אדמיניסטרטיבית וכלכלית? **מצב עלוב ובו שרידים של ההתנהלות הביזנטית, אותה השלטון העות'מאני ושיפר.**
- * השלטון העות'מאני נמשך כחמש מאות שנה ואיננו מקשה אחת! **עליות ומורדות, בהתאם למצבם בזירה העולמית: בעת הצלחות בכיבושיהם – מתון עם גבור הכישלונות והתדרדרות הכלכלית – קשיחות ורדיפות כלפי הלא-מוסלמים. עד אמצע המאה ה-17 – עקב הצלחות הצבאיות של האימפריה, המרות דת רבות מרצון;**

3. לקראת בולגריה עצמאית

- * **התחייה הלאומיות הבולגרית** – איטית וראשיתה באמצע המאה ה-18. הביטוי הבולט – בעבודות אומנות בכנסיות, בסיפור ימי הזוהר של הממלכות שאבדו ובפולקלור – סיפורים ושירי עם.
- * מראשית המאה ה-19 ובעיקר משנות החמישים ואילך –
- תחייה לאומית בעלת גוון פוליטי** – תחילת הרעיון של **שחרור לאומי** ושימת קץ לשלטון הזר.
- * **"מהפכת אפריל" 1876** – הפצת רעיון השחרור ואימי הכיבוש, לראשונה "יוצא" אל מחוץ לבולגריה.
- * **מלחמת 1877/8** – יצירת "רומליה המזרחית" – לראשונה ישות אוטונומית;
- * **חוזה ברלין** – ההשפעות של משחק הכוחות בין המעצמות הגדולות על גבולות המדינה.
- * בחירת **הנסיך בטנברג**.
- * **"האיחוד"** – השישה בספטמבר, 1885; מהפכה שקטה; השלטון העות'מאני לא התנגד ומורת הרוח היא אצל השלטון הרוסי.
- * מלחמת סרביה-בולגריה וניצחון האחרונה; פיטוריי הנסיך בטנברג.

* בחירת **פרדיננד לבית סקסן-קובורג** -1887; בעת מהפכת "התורכים הצעירים" (1908), הכריז על עצמו **צאר**. בברית עם סרביה, יוון ומונטנגרו יצא במלחמה נגד תורכיה (1912/13) – **מלחמת הבלקן הראשונה**, וזכה בניצחון ובכיבושי שטחים.

* במהפך פוליטי, הכריזו סרביה ויוון מלחמה על בולגריה (1913) – **מלחמת הבלקן השנייה** וזו הובסה והפסידה שטחים רבים שכבשה במלחמה הראשונה ואחרים.

4. המאה ה-20 – הממלכה לקראת האוריינטציה הגרמנית

* לאחר מפלות נוספות במלחמת הראשונה, לצד גרמניה ותורכיה, ויתר פרדיננד על כתר לטובת בנו,

בוריס ה-III.

* **תוצאות המלחמה – 18-1914, עבור בולגריה**: אובדן החוף האגאי, בנוסף למה שאבד ב-1913. אלפי פליטים מקדוניים הציפו את בולגריה; מאבקי כוח פנימיים וראשית האהדה לתנועה הקומוניסטית – מאבקים כנגד המגמה הזו, מלווים ברצח ומהפכות (**ספטמבר 1923**).

- התחזקות הרעיונות הקומוניסטיים, בעקבות מהפכת אוקטובר ומנגד – התחזקות התנועות הימניות, תפישת השלטון ע"י הצבא ודיכוי המגמות הדמוקרטיות – כל אלה היו קרקע פורייה לאוריינטציה כלפי גרמניה הנאצית.

יהודי בולגריה – מבוא היסטורי קצר

לקהילות יהודי בולגריה היו מספר מאפיינים בולטים: כולן היו קהילות קטנות, השוכנות הרחק מן המרכזים היהודיים באימפריה העות'מאנית, או בלשון אותם ימים: "בירכתי תזנךמה". הווי החיים בקהילה, ארגונה ויחסי הגומלין בינה לבין השלטונות ובין יהודי הקהילה לבין האוכלוסייה הלא-יהודית, דומים ואופייניים לאלה של קהילות קטנות ונידחות באימפריה. עם זאת, לא מעט מביניהם, מוצאם היה מקהילות ותיקות ברחבי בולגריה. ראוי לנכון, אם כן, להקדים ולהציג בקצרה, משהו מאופיין של הקהילות היהודיות בשטח המהווה כיום את בולגריה.

1. התקופה הקדומה

"ההיסטוריה של יהודי בולגריה ראשיתה איננה בימי הביניים; אלה הגיעו לארץ זו עוד בטרם חצו הסלאבים את הדנובה..."¹. כך טוען, בצדק, פרופ' קצרוב (Katsarov)² במאמר, שבו הוא מביא כתובת יהודית, כתובה ביוונית מן העיר אוֹאֶסקוס (Oescus) העתיקה - כיום הכפר גִיגֵן (Gigen), בסמוך לעיר ניקופול. המקום הוא באזור שהיה מכונה באותם ימים מואזיה התחתונה (Moesia Inferior), על גדת נהר האיסקר (Iskr), הנשפך אל הדנובה. אין בכוונתנו לנתח כתובת זו או להתעכב עליה; מדובר בה על אדם בשם יוֹסֵי, ראש בית הכנסת - ארכיסינגוגוס. על-פי המוסכם על רוב החוקרים, מדובר ביהודי בעל תפקיד וייחוס רם. הדבר השנוי במחלוקת הוא, זמנה של המצבה; על-פי קצרוב, מדובר במצבת-קבורה מן המאה השנייה לספירה, ואילו שְׁוֹבֶה³ טוען שהכתובת היא מאמצע המאה הרביעית לספירה. כך או כך, זוהי עדות לקדמותם של היהודים בבולגריה. ישנן עוד עדויות לקדמות היהודים, כגון בתי-כנסת שנחשפו ברחבי הארץ. שניים מהם נזכיר כאן: הראשון נחשף בעיר פלובדיב (Plovdiv), היא פיליפופוליס הקדומה (Philippopolis) יסודותיו של בית הכנסת נתגלו בחפירות שנערכו בראשית שנות ה-80 של המאה ה-20, באתר מן התקופה הרומית. הדבר פורסם בהרחבה על-ידי שני חוקרים בולגריים³. לענייננו חשובה העובדה, שהחלק הקדום מאותו בית-כנסת, מיוחס למאה השנייה לספירה ואילו המאוחר יותר, לאמצע המאה הרביעית. נמצאו שם כתובות יווניות ומנורת שבעת הקנים, המעידות על היותו אתר יהודי. כיום ניצב מעל האתר מבנה מגורים. בית הכנסת השני נחשף בקיוסטנדיל (Kjustendil), בגבולה המערבי של בולגריה: במשך שתי עונות חפירה שנערכו שם, 1988-9, נחשפו יסודות של שני בתי-כנסת. בשיחה שקיימתי עם הארכיאולוג שעמד בראש החפירות במקום, אֶנְדֵרְי מלמד, נאמר שהמבנה המאוחר הוא מן המאות 6-7 לספירה, ואילו הקדום הוא, קרוב לוודאי, מן המאה ה-2 או ה-3 לספירה. עדיין לא התפרסם חומר על אותן חפירות, ומחוסר תקציב כוסו גם הן, בציפייה לימים טובים יותר.

יהודים מעורבים בתהליך התהוותו של העם הבולגרי כמעט מראשיתו, מימי נדודי השבטים הפרוטו-בולגריים מאזורי הוולגה אל מעבר לדנובה.

אחת הסיבות הייתה המאבקים הבלתי פוסקים שהיו לאותם שבטים עם הממלכה הפוזרית, אשר שליטיה קיבלו עליהם מרצון, סביב המאה ה-9, כמה מיסודות היהדות⁴. על קשרים בין הפוזרים לבין

¹ קצרוב, עדות אפיגרפית, 3-4. ראה דעה מנוגדת במאמרו של קוצ'ב, הכתובת באסקוס, 71-74.

² שוובה, כתובת יהודית, 19-25.

³ דנוב-קסיקובה, כתובת יהודית-רומית, 210-236; קסיאקובה, בית כנסת עתיק, 20-33.

⁴ זלטרסקי, היסטוריה של בולגריה 1/1, 109-113; סימונסון, השבט השלושה עשר, נ"א-ע"ו.

השבטים הנוודים הללו ניתן ללמוד, בין השאר, מן העובדה שעם קבלתם של האחרונים את הנצרות, שלח המלך בוריס ה-I (Boris), נציגים של המתנצרים הבולגרים החדשים אל האפיפיור ניקולאוס ה-I (858-867) (Nicolaus), ובפיהם שאלות הלכתיות. מן השאלות משתקפת השפעה יהודית מסוימת⁵. לידינו לא הגיעו השאלות אלא רק תשובות האפיפיור. הנושאים העולים מתוכן הם: הבאת ביכורים, שמירת שבת, כשרות, נידה, טומאה וטהרה וכיוצא באלה.

נביא מספר סעיפים שיבהירו את ההשפעה, שאפשר כי הייתה ליהודים על שכניהם הפרוטו-בולגריים, כתוצאה מאותה קרבה.

סעיף 10 (עמ' 75) דן באיסור לעסוק בכל מלאכה ביום השבת.

האפיפיור מבהיר לשואלים מדוע אין עוד צורך להקפיד על שמירת השבת לאחר הופעת המשיח; יש להקפיד עליה רק באופן רוחני. עוד נאמר: "אם נשמור את יום השבת, הרי נחזיר בכך את חוקי היהדות ונחיה תחת אמונתם הכוזבת" - *Sibi iudaeorum perfidiam subdat*...

סעיף 43 (עמ' 94) עניינו מאכלים אסורים:

כאן נמצאו תשובות לשאלות בנוגע לכשרותו של המזון, לבעלי-חיים המותרים לאכילה. האפיפיור מבהיר שכל החיות והעופות מותרים: "כל בעלי החיים טהורים וכל יצורי האל כשרים" - *Omnia... creatura Dei bona est*..

סעיף 15 (עמ' 99) משיב לשואלים, האם מותר לשאת שתי נשים.

התשובה שוללת זאת באופן מוחלט. על פי האל והנצרות, בראשית נברא האדם וניתנה לו אישה אחת! כאשר נאמר: "... והיו לבשר אחד...", הכוונה הייתה לשניים ולא לשלושה או ליותר.

סעיף 56 (עמ' 101) עונה לשאלה, האם מותר להמשיך ולערוך תפילות להורדת גשם, בעת בצורת ועצירת גשמים.

האפיפיור משיב שאין בכך כל רע, אך מוטב כי את התפילות יישאו עבור המתפללים הכמרים שלהם, שהרי הם המתווכים בין צאן מרעיתם לאל.

ראשית, מנהג זה של תפילה להורדת הגשם היה מקובל בקרב היהודים. שנית, לפנינו שוני בין התפיסה היהודית, של קשר ישיר ובלתי-אמצעי בין האדם לבוראו, לבין זו הנוצרית שלפיה, הכומר הוא המתווך בין אלוהים לאדם.

סעיף 63 (עמ' 105), האם מותר לגבר להתייחד עם אשתו ביום המקודש לאל ?

התשובה - היות שיש להינזר מכל דבר חול ביום כזה, על אחת כמה וכמה אסור הדבר כאשר מדובר בתענוגות בשרים.

גם כאן עולה השוני מההלכה היהודית. התשובות עוסקות עוד בחובה להביא את ביכורי התוצרת החקלאית ובפדיון הבן (סעיף 89 עמ' 117); בשחיטה כשרה, לעומת מאכלי בעלי-חיים שהומתו לא על-פי הטקס (סעיף 90, שם); בדין קבורה מוחץ לגדר, לאלה ששלחו יד בנפשם (סעיף 98, עמ' 120); במידת אמינות ניצורם של כאלה שהוטבלו במולדתם ע"י יהודים; בשאלה האם עודם עובדי אלילים (

⁵ דויציב-וינוב ואחרים (עורכים), מקורות לטיניים; קוצ'יב, השפעות יהודיות, 63.

(Pagano) או נוצרים כדת וכדין (סעיף 104, עמ' 122). מן התשובות עולה ההשפעה היהודית הרבה שהייתה לכוזרים על שאר האוכלוסייה, גם כשזו נדדה אל אדמות בולגריה.

נקודה נוספת, היא יצירתו של ה-א'-ב' הקירילי; גם כאן יש עדויות ברורות לשימוש בכמה אותיות עבריות, שהאחים קיריליוס ומתודיוס מסאלוניקי עשו, כשיצרו את הכתיב הסלבי-בולגרי. כך למשל האות Б היא האות העברית ב', אך במהופך; האות III מקבילה ל-ש' העברית, והאות Ц ל-ץ העברית. שתי האחרונות אינן קיימות ב-א'-ב' היווני⁶.

2. התקופה הביזנטית

כעבור כ-200 שנה, במאה ה-11, מוזכרים יהודים בבולגריה, בזכות הכתובים שכמה מהם הותירו אחריהם. כך, למשל, טוביה בן - אליעזר, מחבר "לקח טוב"⁷. עליו נאמר, שעיר מולדתו הייתה קאסטוריה (Kastoria), אז - בממלכת בולגריה⁸.

במאה ה-12 חי ופעל בֶּרֹוּיָה (Beroia), היא סְטֶרָה-זָגֹרָה (Stara-Zagora) של ימינו, החכם ר' אבישי מארץ זגור"ה⁹. ר' יהודה מוסקוֹנִי, יליד אוֹכְרִיד (Ohrid), חי במאה ה-14 וחיבר את הפירוש על ר' אברהם אֶבְרָם עזרא לתורה, בהיותו בן 34¹⁰.

פעילות זו של תלמידי חכמים ברחבי בולגריה, בתקופת האימפריה הביזנטית, רומזת על המשכיות בחיי הקהילות ועל הפעילות התרבותית שלהן. אותם יהודים מצאו את מקומם בערים המרכזיות, שהיוו גם צמתי מסחר.

כל הנזכרים למעלה, היו יהודים רומניוטים (יהודים שהשתיכו לממלכה הביזנטית; ר'ום בפי השליטים העות'מאניים הייתה ממלכת ביזנץ, מלשון רומא, הכנסייה הרומית המזרחית, השלטת בחלק זה של העולם), אך הם חיו ופעלו בשטח שהיה אז בשליטת מלכי בולגריה.

באיגרת עברית מן המאה ה-13 נרמז שהמלך הבולגרי אֶסֶן (1218-1241) (II Asen) הפגין יחס אוהד כלפי היהודים. הוא ניצח בקרב ושבה את תֶּאֹדוֹרוֹס (Theodoros) "היווני", קיסר ניקיאה (1254-1258) (Nicea). מן התעודה עולים מעשיו של אותו קיסר נגד היהודים: איסור השימוש בתלמוד, עושק רכוש יהודי והתעללויות שונות. אסן ה-II אף ציווה על שלושה יהודים שיעוורו את עיני השבוי (דבר הסותר במידת-מה את חיבתו, כביכול, כלפי היהודים...) וכך הוא נשלח לארצו. האיגרת מיוחסת לר' "יעקב הרופא", אשר שלח אותה אל בן-דודו יעקב דה לֶאָסֶס בן אלי יצחק מקרקסון (Carcassonne). היא נכתבה סביב 1264¹¹.

⁶ מארכוס, היהודים בבולגריה, 797.

⁷ באבער (עורך), מדרש לקח טוב.

⁸ ברלינר-הופמן, אוצר טוב, 6; עמנואל, יהודי סאלוניקי, 33.

⁹ בואומן, יהודי ביזנטיה, 66.

¹⁰ ברלינר-הופמן, אוצר טוב, 8.

¹¹ מאן, מקור עברי מהמאה ה-13, 377-363 במיוחד 372/3. אשכנזי-חננאל, תעודה יהודית, 577-583. לדעתנו, "העוקץ" בסיפור הוא הצו שפקד על היהודים לבצע את העונש, דבר שהם סירבו ובגלל זה נענשו. שליטים נהגו להטיל על היהודים ביצוע פסקי דין על אויבי המלכות ולהופכם בכך ל"תלוינים של הרשות".

פרשה מעניינת הכורכת את שני העמים יחדיו, היא פרשת נישואיו של המלך איבן אלכסנדר (Ivan Alexander, 1331-1371) עם היהודייה שרה (או תמרה). על-מנת לשאת אותה, גירש המלך את אשתו הראשונה. מלכתו החדשה נקראה מעתה תיאודורה (Theodora). שרה-תיאודורה, הייתה בת למשפחה יהודית מיוחסת מטרנובו (Tárnovo) ובנה, איבן-שישמן (Ivan-Shishman), היה המלך הבולגרי האחרון שמלך על כל בולגריה מבירתו, טרנובו הגדולה¹².

מעבר לקוריוז שיש בפרשה זו, לפנינו גם רֶאָיָה סבירה לקיומם של יהודים בעלי עמדות בכירות ומעמד מכובד, שיכלו לבוא ולצאת בארמון המלוכה. קשה להניח שהמלך היה נושא אחת ממשוטות העם (ומה גם נוכריה), אף אם הודגש יופייה הרב של זו. כמו-כן, בלתי סביר שמלך, אשר נשא אישה מקרב הקהילה היהודית במקום, ייצא בשצף-קצף כנגד ראשיה ומכובדיה, יחרים את רכושם ויגרשם מן העיר, טענה שהושמעה ללא שום הוכחה כלפי יהודי העיר. לאחר הכיבוש העות'מאני נעלמו היהודים מטרנובו ומסביבתה¹³.

קיימת מסורת, ללא שום תיעוד מוצק, בדבר בוגדנותם של היהודים, שאחד מהם מסר את העיר לידי הצבא העות'מאני, אשר צר על הבירה למעלה משלושה חודשים. על-פי אגדה זו, יהודי מקומי התחמק ביולי 1393, אל אוהלו של סלימאן-צ'לבי (Süleyman-Çelebi), בנו של באיזיט (Bayezit) ה-I והמפקד העליון של הכוחות הצרים במקום. היהודי מסר לו מפתח של אחד השערים הצדדיים לעיר. בעקבות כך פלשו העות'מאנים במרמה, הכו בתושבים, שדדו, אנסו ורצחו ולבסוף, העלו את עיר הבירה באש.

בעוד סלימאן-צ'לבי ממתין לקבלת מפתחות השער הראשי, הגיע אליו אותו יהודי וביקש גמול על מעשהו. סלימאן ציווה להתיז את ראשו והפטיר אל הסובבים אותו: *"זה הפרס המגיע לבוגדים; היום הסגיר את עירו מחר יבגוד בנו."*

הגוויה הושלכה לבור ובמשך דורות, כל בולגרי-נוצרי שעבר במקום השליך אבן ואמר: *"מקולל יהיה לעד"*. כך נוצרה גבעה, המכונה עד היום *"הקבר היהודי"*¹⁴. האגדה מופיעה לראשונה בכתובים בשנת 1886, בספרו של ברון (Baron) על העיר טרנובו. מטבע הדברים, הלשון שם היא ארכאית ופתטית, אך הסיפור בעיקרו איננו שונה מזה שהבאנו למעלה, והוא בעל גוון אנטי-יהודי עז.

הדבר המרכזי העולה מן האגדה הוא, כי הבולגרים זיהו את היהודים כמי שמשחקים לידי הכובשים העות'מאניים, בעוד שאלה בזים להם!

¹² אירצ'ק, מסעות בבולגריה, 300.

¹³ אפשטיין מזכיר בספרו פעמים מספר יהודים מטרנובו, כאשר ברוב הפעמים הכוונה לבני קהל טרנובו באסתאנבול, אשר הגיעו בתור סורגון (Sürgün), שפירושו העברת תושבים בכוח ממרחבי האימפריה לבנייתה של אסתאנבול, לאחר כיבושה מידי הביזנטים (1453); (הפירוש המילולי: הגלייה, טרנספר). הוא מצביע על פעילות של חלפנים, אשר קיבלו רשיון לעסוק בכספים בטרנובו בשנות ה-80 של המאה ה-14. צ'ארף (Sarraf) בתורכית חלפן, עוסק בדברי ערך: אפשטיין, הקהילות היהודיות העות'מאניות, 112-113. במאמרו על יהודי הבלקאן במאות ה-14-9, מדגיש קוצ'ב את עמדתם החשובה של יהודי טרנובו. לדעתו, זו אחת הסיבות לנישואי איבן-אלכסנדר עם אישה מקרב היהודים, במטרה לחזק את קשרי המסחר של ממלכתו עם היהודים הביזנטיים: קוצ'ב, השפעות יהודיות, 65-66.

¹⁴ פופובה-פאנאיוטובה, הקבר היהודי, 31-33. סיפורים בעלי תוכן ומגמה דומים נמצאים באופן רציף לאורך ההיסטוריה של הכיבושים העות'מאניים: ראה על-כך בפרק ו', 7.5.

יש בסיפור מן ההשלכה לאחור, על-ידי גורמים שהיו מעוניינים לתרץ את נפילת הבירה מחד גיסא, ולמלא צרכים אנטי-יהודיים של הכנסייה הפרבוסלאבית, מאידך גיסא. יש יותר מקורטוב של דמיון בין מעשהו של היהודי מטרנובו לזה של יהודה איש קריות, שהסגיר את ישו תמורת 30 שקל כסף...

בשל חוסר ממצאים או עדויות, קשה לדעת מה היה מספרם של היהודים בבולגריה באותן מאות שנים, ומה היה משקלם באוכלוסייה המקומית. כהנחת יסוד, נוכחות היהודים הייתה מצומצמת ביותר. בדרך-כלל הם לא נרדפו על-ידי השלטונות, אך הדבר לא נבע מסיבות של קירוב לבבות; אין לתאר את מערכת היחסים כאידיליה מתמשכת, כשהבולגרים רואים ביהודים מקור שממנו ינקו את ראשית תרבותם. במרוצת מאות השנים היחסים היו ריאליים, וכל צד ידע להפיק את הרווח והתועלת לעצמו: הבולגרים ניצלו את כישוריהם של היהודים במסחר ובמלאכות שיכלו לסייע בפיתוח מדינתם וכלכלתה, הן בימי הממלכה הראשונה והן בשנייה. היהודים, לעומת זאת, ראו בבולגריה ארץ-מקלט מפני רדיפות הביזנטים, הוואלאכים או ההונגרים, לרוב על רקע דתי. כך, למשל, עולה מאיגרתו של האפיפיור גרגוריוס ה-1227-1241 (Gregorius IX) אל מלך הונגריה בלה ה-Bela), (1235-1275 IV בה הוא מתאונן על יחסו האוהד של מלך בולגריה, אסן ה-II, כלפי היהודים והכופרים השונים (הבוגומילים)¹⁵.

3. הכיבוש העות'מאני

רוב היהודים שהיו מצויים ברחבי בולגריה של ימינו ערב הכיבוש העות'מאני, נקראו בפי יהודי ספרד, שהופיעו מאוחר יותר, "גרגוס" - יוונים, באשר היוונית הייתה שפת דיבורם. יהודים אלה היו חלק הארי באוכלוסייה היהודית. כאמור, יהודים אלה כונו גם רומניוטים, בהיותם תושבי ביזנט. מלבד השפה, ייחדו אותם מנהגי פולחן והלכה שונים מאלה שהחזיקו בהם היהודים מהונגריה ומאשכנז, שהיו מעטים מהם במספר. היה שם גם מספר מצומצם של יהודים מצרפת ומאיטליה.

יהודי הונגריה הגיעו לבולגריה לאחר שגורשו ע"י המלך לאיוש (Lajos) ה-I "הגדול", (1382-1342), בשנת 1376, והתיישבו בצפון-מערב המדינה¹⁶. יהודי בווריה גורשו משם

ב-1470. חלק מהם הגיע למספר ערים בבולגריה, שבהן כבר ישבו קהילות יהודיות¹⁷. גל המהגרים האחרון והגדול מכולם היה מקרב **יהודי ספרד ופורטוגל**, לאחר שאלה גורשו ונמלטו מחצי האי האיברי (1492 ו-1497). יהודים רבים הגיעו אל האימפריה העות'מאנית. חלק מהם נדד מהמרכזים הגדולים - אסתאנבול, סאלוניקי ואדריאנופול - אל עבר ערי בולגריה של היום. השפעתם הייתה מכרעת והם הפכו לקהילה הדומיננטית. הקהילה האשכנזית הקטנה יותר, שהתמזגה עם יהודי הונגריה, המשיכה לשמור על אוטונומיה ועל בתי-כנסת נפרדים, קיימה סדרי פולחן משלה ואף שמרה במידת-מה על שפתה, שפת היידיש. המתח הבין-עדתי שהיה מראשית המאה ה-16 בקהילות הגדולות כמו בסאלוניקי או בקושטא (אסתאנבול)¹⁸, היה גם מנת חלקם של היהודים שישבו בערים המהוות כיום את בולגריה. כאמור, גם כאן היהודים הספרדים היוו את רוב הקהילה. המאבק היה על עמדות כוח ובנושאים הלכתיים וכן על מנהגים שכל קבוצה החזיקה בהם מימים עברו.

¹⁵ אסטרוקוב, 1300 שנות בולגריה והיהודים, 10. הבוגומילים (Bogomili) כונו כך על שם הכומר הסלאבי, שייסד את הכת בראשית המאה ה-10 בבולגריה. יסודות הכת הושפעו מהזרם הדואליסטי, שהבדיל בין רשות-הטוב ורשות-הרע. ראה בהרחבה: אובולנסקי, הבוגומילים.

¹⁶ רוזאניס, קורות היהודים 8, I.

¹⁷ רוזאניס, קורות היהודים 145, I.

¹⁸ שם, 118 ואילך.

בפסק הלכה שכתב ר' יוסף קארו (1575-1488) הוא קבע שיש לנהוג בק"ק פליבנא (פלבן), על פי הרוב הספרדי ועל האשכנזים לקבל זאת: "...היו האשכנזים צריכים לנהוג כמנהג הספרדים, לפי שהאשכנזים הראשונים שבאו, בטלו לגבי הספרדים ההם והיו צריכים לנהוג כמנהגם."¹⁹.

ההבדלים באו לידי ביטוי גם בסופיה, כפי שכתב ר' יצחק בכר אדרבי (1520-1584). שם קיבלו יהודי ספרד אישור להמשיך בנהג הלכתי מסוים שהביאו עמם, למרות שיהודי הונגריה (האוני"גרוש), שקדמו להם בעיר - אחזו במנהג שונה²⁰. מנהג נוסף שהיה שונה בין יהודי בולגריה הרומניוטים לבין יהודי ספרד היה נוהג מתן הסבלונות, זה השי שהחתן היה שולח לכלה המיועדת. הרומניוטים ראו במתנה שווה-ערך לקידוש הכלה; גם אם טקס החתונה לא התבצע, היה צורך בכתיבת גט. הספרדים לא הכירו בכך ולא ראו במשלוח הסבלונות כל התחייבות. במקרה זה, הייתה המחלוקת גם בין יוצאי אשכנז לבין עצמם: יהודי בווריה דגלו במנהג הרומניוטי, בעוד שהיהודים שהגיעו מהונגריה הצטרפו בהתנגדותם ליהודים יוצאי ספרד²¹. מתשובתו של הרשד"ם, ר' שמואל דה מדינה

(1506-1589), שנשלחה לקהילת סופיה בנושא הסבלונות עולה עוד, שרוב יהודי ספרד שהגיעו לסופיה, מוצאם היה מסאלוניקי.

את הידיעות על יהודים בבולגריה אנו שואבים בעיקר מספרות השאלות והתשובות (שו"ת) - Responza; אָפּוּר מסוים ניתן למצוא גם בתעודות עות'מאניות מן המאה ה-16 ואילך. באותם מקורות מוזכרים יהודי פלובדיב (פיליפופול), ימבול (Yambol), דופניצה (Dupnitsa), פרובדיה (Provadia), פזרג'יק (Pazarcik) וסמוקוב (Samokov).

הקהילות המרכזיות ישבו בפלבן (פליבנא), סופיה, ניקופול, ווידין. כל אותן ערים היו צמתי מסחר בנתיבים היבשתיים או בנתיבי המים, דוגמת הדנובה.

3.1 נתונים דמוגרפיים

לא תמיד ניתן להשוות בין הנתונים של האוכלוסייה היהודית לבין אלה של כלל האוכלוסייה, בשל מיעוט המקורות לגבי היהודים. אף-על-פי-כן, נביא בטבלה מס. 1 נתונים על האוכלוסייה הלא-יהודית בצד זו היהודית, כדי לנסות להשוות ביניהן, באותן ערים שעליהן יש לנו נתונים.

טבלה מס' 1

¹⁹ קארו, אבקת רוכל, סי' ריב.

²⁰ אדרבי, דברי ריבות, ס' נב. בדיקת הריאה בנפיחה, על-מנת לבדוק את כשירותה.

²¹ דה מדינה, שאלות ותשובות, אבן העזר, ס' טו.

לא יהודים ²²				יהודים			
סה"כ נפשות	מוסלמים	לא מוסלמי	שנים	סה"כ נפשות	רווקים	בתי אב	שנים
1291 בתי אב 1638	971	280	(1520-35)	126		21	<u>סופיה</u> ²³ 1544- 1566/74
	1376	204	(1571-80)				
987 1226	761	119	(1520-35)	54	1 1	32	<u>פיליבה</u> <u>(פלוברדיב)</u> ²⁴ 1519 1530 1520-1566 1568/9
	1119	153	(1571-80)				
חסרים נתונים				103			<u>פלבנה</u> ²⁵ 1560-1566
חסרים נתונים					9	28	<u>פרובדיה</u> ²⁶ 1520-1566
חסרים נתונים					3	3	<u>ימבול</u> ²⁷ 1593/4

מן הנתונים בטבלה עולה, כי מספרם של התושבים היהודים היה קטן באופן ניכר, בהשוואה לכלל האוכלוסייה. פועל יוצא מכך הייתה העובדה, שבכמה ערים לא היה בית-עלמין יהודי ולכן, היו מביאים את הנפטרים לקבורה במקום שהיישוב היהודי היה גדול יותר. כך, למשל, בעיר קרנובט (Karnobat), שהיו בה בשנת 1651, על-פי הנתונים העות'מאניים, 16 בתי אב²⁸, נהגו לקבור יהודים ממקומות מרוחקים, כגון מהעיר בורגס (Burgas), כ- 50 ק"מ מזרחה. מכאן אחת ההשערות שהביא טאבאקוב (Tabakov), שמוצאם של יהודי בורגס הוא מקרנובט. הם נהגו בדומה ליהודי סְלִיבֶן (Sliven), שהביאו

²² טודרוב, העיר הבלקאנית, 67. המספרים כוללים מוסלמים ונוצרים. היהודים רשומים במספר הכולל, אך שונים מהמספרים של אפשטיין: סופיה (1520-1530) - 40 אלמנות; (1571-1580) - 6 אלמנות, 52 יהודים. הסיבה להבדלים נעוצה במקורות השונים, שהיו באותה עת מאוד לא מדויקים.

²³ אפשטיין, הקהילות היהודיות העות'מאניות, 273.

²⁴ שם, 220.

²⁵ שם, 254.

²⁶ שם, 255.

²⁷ שם, 281.

²⁸ גרוזדנובה, תעודות מקרנובט, 60.

את נפטריהם לבית העלמין בִּמְבּוּל, שם הייתה הקהילה גדולה יותר. כאן התקיימה אחת הקהילות העתיקות בבולגריה²⁹.

בית העלמין של קרנובט הוא הגדול, מבין בתי הקברות העתיקים שנותרו כיום בבולגריה. בעבודת המחקר שבצעתי שם בשנים 1991-2, במסגרת מיפוי וצילום בתי העלמין בארץ זו, מצאתי למעלה מ-1800 מצבות, שהקדומה שבהן היא משנת 1610.

מסקנה נוספת העולה מן הטבלה, שממחצית המאה ה-16 ואילך, חל גידול משמעותי של האוכלוסייה המוסלמית וירידה בקרב הנוצרים: בולגרים, יוונים וארמנים. זהו ראשיתו של תהליך האסלאמיזציה ברחבי האזור המהווה כיום את בולגריה. תהליך זה היה מואץ, במיוחד בערים בהן מספר בתי האב (hane) נע בין 801 ל-1600, כמו סופיה ופלוברדיב (פיליבה Filibe -)³⁰. זה היה תהליך של המרות דת ולא של הגירה פנימית. היהודים, לעומת זאת, שמרו על מספרם. תהליך המרת הדת שעבר על הנוצרים, כמעט לא הותיר בהם את רישומו.

על פי מסקנותיה של גרוזדנובה (Grozdanova), ברוב ערי בולגריה המרכזיות, היחס הדמוגרפי בקרב האוכלוסייה הלא-מוסלמית בראשית המאה ה-17 היה 92.4% נוצרים (בולגרים) לעומת 7.6% יהודים וארמנים³¹.

ס י כ ו ם

תולדות היהודים עד תום התקופה הביזנטית, רצופים בלקונות היסטוריות. הנתונים העות'מאניים, הגם שהם רבים יותר, אינם מאפשרים ניתוח דמוגרפי מקיף. מן המעט שבידינו, דומה שרקמת החיים של קהילות יהודי האזור המהווה כיום את בולגריה, לא הייתה שונה מזו של אחיותיה ברחבי האימפריה העות'מאנית. יחד עם זאת, מספרם המועט ופיזורם הרב, למעלה משלושים קהילות, מנעו מתחים בינם לבין האוכלוסייה המקומית, נוצרים ומוסלמים. אין בידינו ידיעות על רדיפות יהודים בימי השלטון העות'מאני, בשל אמונתם או מסיבה אחרת. אם היו מקרים של התנכלויות, הרי הם בבחינת יוצא-מן-הכלל. מעמדם הכלכלי של רוב היהודים היה סביר, אך לא נמצאו בקרבם עשירים מופלגים; אם היו כאלה, היה זה שוב יוצא-מן-הכלל שאינו מעיד על הכלל.

התפתחות הקהילות היהודיות ברחבי האימפריה העות'מאנית קשורה קשר אמיץ עם המאורעות החברתיים-כלכליים, שזו הייתה נתונה בהם. גורלן של הקהילות, שהיו באזור המהווה כיום את בולגריה, לא היה שונה. כל עוד הצליחו השליטים העות'מאניים להרחיב כיבושיהם ולבסס את כלכלתם כמעצמה צבאית-כלכלית, זכו היהודים ליחס הוגן וקיבלו עידוד לעסוק במסחר, במלאכות, בגביית מסים ובכך, לסייע לאוצר המדינה³².

החל מן המחצית הראשונה של המאה ה-17, כאשר ניבעו הסדקים הראשונים בהישגי "השער העליון", ובמקביל וכתוצאה מכך, תכפו המשברים הפיננסיים והפיחותים במטבע העות'מאני, הורע גם מצבם של היהודים. אלה, בדומה למיעוטים אחרים, יוונים וארמנים, החזיקו בידם חלק נכבד מהצבר

²⁹ טאבאקוב, העיר סליבן, 394-395. אחד הקהלים היהודים באסתאנבול נקרא יאמבולו, על פי מוצא היהודים שהובאו לשם מהעיר ימבול, במסגרת מדיניות היישוב-מחדש של הבירה לאחר כיבושה (סורגון). ראה על כך: הד, קהילות אסתאנבול, 301.

³⁰ טודורוב, העיר הבלקאנית, 54-55. בדעה שונה מזו מחזיק מ. קיל. ראה על כך להלן, בפרק ג', על העיר רוסצ'וק.

³¹ גרוזדנובה, הלאומיות הבולגרית במאה ה-17, 648.

³² אפשטיין, הקהילות היהודיות העות'מאניות במאות ה-17, 16, 77.

ההון. מעורבותם הייתה גם בהלוואה בריבית, אך בעיקר במסחר, המקומי והבין-לאומי. המצב הגיאופוליטי, שהשתנה לרעה מבחינת השלטון העות'מאני, פגע קשה גם בהם, משום שבמקומות שהייתה פעילות כלכלית ודרכי המסחר התנקזו אליהם, נוצרו והתפתחו שם אף הקהילות היהודיות. בולגריה, מבחינה זו, לא הייתה שונה. קהילת יהודי סופיה, למשל, הפכה מרכז רוחני לכלל יהודי בולגריה רק בשלהי המאה ה-19, כאשר הוכתרה כבירת המדינה. היא נהנתה מיתרונה כעיר שהצטלבו בה נתיבי מסחר רבים. מצב זה היה קיים בעבר, אך התפתח ביתר שאת בשלהי השלטון העות'מאני. היהודים, בגבולות המהווים כיום את בולגריה, היו פזורים, כאמור, בקהילות רבות, רובן קטנות, שאופיין המיוחד בא להן בשל כך.

שלושת המרכיבים של האוכלוסייה היהודית בבולגריה: הרומניוטים, האשכנזים-הונגרים והספרדים, יצרו חיי קהילה הומוגניים למדי. זאת, למרות המתחים והמאבק על עמדות כוח בקהילות השונות. בנוסף היו ויכוחים, הלכתיים בעיקרם, שאפיינו את אותן קהילות. המתח גבר עם בואם של יהודי ספרד לאזור זה של האימפריה, בעיקר מהמרכזים היהודים שהיו בסאלוניקי, אֶדְרֶנָה ואסתנבול, בראשית המאה ה-16. כאשר היהודים הספרדים התבססו כרוב, שככו המתח והעימותים.

יהודי אשכנז שמרו על מנהגייהם ועל שפתם, ברוב הקהילות שבהן הייתה להם אחיזה אך יהדות ספרד הפכה לגורם הדומיננטי, וברוב ערי בולגריה של ימינו היוותה את הקהל היחיד. בערים שהיו בהן שני הקהלים, כמו סופיה, פלבן, וידין, ניקופול ומאוחר יותר, רוסצ'וק, בורגס וורנה, ידעו אלה גם אלה להדגיש את המשותף, תוך שמירה על המיוחד והשונה. חייבים לציין, שאותם אשכנזים שהגיעו בסוף המאה ה-14, כמעט וכולם התמזגו עם הרוב הספרדי. זכר לאותם ימים אנו מוצאים בשם "אשכנזי" או "מדג'אר", שהם יהודים ספרדים לכל דבר. האשכנזים "המודרניים", שהיוו 10% מכלל יהודי בולגריה, הגיעו לשם במאה ה-19, ממולדובה, אוקראינה ופולין.

היהודים הרומניוטים נטמעו, ומלבד הד היסטורי לעברם, כמעט לא נותר מהם זכר בקרב יהודי בולגריה, למעט שמות ומילים בגיודיאו-אספניול, המשמרים עדיין את מורשתם³³.

יהודי בולגריה כיום

לפני העלייה הגדולה בשנים 1948 - 1950 יהודי בולגריה מנו למעלה מ-50.000 נפש. בדרך כלל לא היו תופעות של רדיפה או התנכלויות כלפיהם, על רקע דתי או אחר. בעת מלחמת העולם השנייה יהודי בולגריה אמנם סבלו מיחס עויין ורדיפות, כמו העסקת הגברים בגיל 17 עד 50 בעבודות כפייה והגלייתם של יהודי סופיה וערים נוספות לפרובינציה, אך הם לא נשלחו למחנות המוות בפולין. שאלת הצלתם מורכבת ועד היום חלוקות הדעות מה בדיוק גרם לתופעה ייחודית זאת. לעומת זאת, יהודי תרקיה ומקדוניה, בשטחי הכיבוש בהם שלט הצבא הבולגרי, הוגלו לטרבלינקה ולמעלה מ-11.000 נשרפו למוות.

בתום המלחמה ועליית המפלגה הקומוניסטית לשלטון, למעלה מ-40.000 יהודים עזבו את בולגריה ועלו לישראל. הנותרים היו ברובם פונקציונרים של המשטר החדש או כאלה שלא היו מסוגלים לשינוי בחייהם מסיבות שונות. חיי הקהילות שותקו וכמעט ולא היו קיימים.

עם סיום תקופת השלטון הקומוניסטי באוקטובר 1989, היה גל נוסף של עולים – קרוב

³³ רוזאניס, קורות היהודים 201-218, I.

ל-4000 הגיעו לישראל. הנותרים, ניסו לשקם את חיי הרוח היהודיים, במידת האפשר. כיום חיים בבולגריה בין 2500 ל-3000 יהודים, רבים מהם בנישואים מעורבים.